

ВЕРТИКАЛА ЕВРОПСКО-ТУРСКИХ (ОСМАНСКИХ)
СУКОБА И ПРОЖИМАЊА

Жељко Вујадиновић
Историчар

Апстракт: Турско (Османско) царство вијековима је представљало темељни образац европског виђења исламског свијета. Европска и оријентална историја доживљаване су као вишевијековна супротност. На почетку, и Европа и Османско царство симултано су били у експанзији: Европа у духовној и економској, а Османско царство у освајачкој и војној. Истакнути су узроци, мотиви, логика, методологија, путеви османске експанзије према територији данашње Европе, разлози каснијег слабљења Османског царства, као и трагови његовог присуства у Европи, а посебно на Балкану. Проблематизовани су савремено проучавање „другости”, узроци и природа интересовања Запада за незападну историју. Историјска проблематика односа двају свјетова сагледана је у контексту савремених геополитичких актуелности. Република Турска израсла је у демографску, привредну и војну силу, која безуспјешно покушава да уђе у породицу европских друштава. Због суздржаности Европе, из ранијег историјског искуства дијелом су васкрснули појмови оријентализам и неоосманизам. У том контексту отвара се питање судбине Балкана у вртлогу прожимања европских и турских утицаја.

Кључне ријечи: Европа, Османско царство, Турска, Балкан, ислам, оријентализам, неоосманизам.

УСПОН ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА И ЕВРОПСКИ ОДГОВОР

Утицај на Европу Османлије су остваривале превасходно у вријеме свог успона, од средине XIV вијека до последње, неуспјеле, опсаде Беча крајем XVII вијека. Освиг новог вијека – хуманизам и ренесанса, турско освајање Цариграда (1453), почечи штампарства (1455), географска открића (од 1492), реформација (од 1517) – у мањој или већој мјери повезан је са напредовањем османске Турске у Европи. „Модерна историја почиње под притиском османских освајања”, запазио је лорд Џон Ектон (1834–1902). Од 1520. до 1580. „турска пријетња” Европи била је „најтежа и најинтензивнија”.¹ Васиљ Поповић је прије скоро једног вијека истакао да је основни мотив егзистенције Хабзбуршке монархије било спречавање

¹ P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, London 1968.

турских похода у Европу.² Експанзија Османске империје била је условљена природом њеног првобитног, номадског друштва, какво је било још у евроазијским степама. Пасишта за стоку водила су номадске народе према цивилизованом југозападу. Привремено нарушена, укоријењена и стабилна друштва Средњег истока показала су се способним да апсорбују незване госте и да, комбинацијом вјерских одредаба ислама и номадског етоса мобилности и освајања, створе нов квалитет који је границе муслиманског свијета пренио далеко изван класичних оквира – до Кине, Индије и источне Европе. Номади инволвирани у друштва Средњег истока, с временом исламизовани, сачували су многа изворна обиљежја, а тиме и препознатљив идентитет у новој средини. Њихове војне способности осигурале су осјећај супериорности, који их је сачувао од крајње асимилације. Задржали су језик и степску ратничку етику. Номади у сеобама постају државотворни и господарећи на освојеној земљи, управљајући затеченим становништвом као раније својим стадом.³

Учвршћивањем династије (прво селџучке, а затим османске) Турци су се усмјерили и на исток и на запад, па су и према Хиндустану и према европском хришћанству постали главни исламски ратници и освајачи.⁴ Анадолија је постала исламска матица, дијелом и због турског пустошења Ирака и Сирије. Као најамници у византијској војсци, а касније самостално, Турци су битно утицали на балканска збивања.⁵ Опредјељење за сунитски ислам важан је чинилац израстања османске Турске у велику силу. Нижи слојеви становништва лакше су задржавали стару исламску традицију прихватајући Турке, а не шиитске господаре. Комплементаран традицији турског номадског друштва био је и исламски концепт светог рата (џихад). Не само војни систем већ и цјелокупна државна и друштвена организација Царства, прилагођавани су непрекидним освајањима. Османске власти преузимале су цијеле институције и законе покорених земаља, прилагођавајући их свом уређењу, чиме се и потчињено становништво лакше интегрисало.⁶ Султан, обавезно из османске династије, врховни је војсковођа и

² В. Поповић, *Источно питање*, Београд 1996, 65–66 (прво издање објављено је 1928).

³ А. Тојнби, *Истраживање историје* 1–2, Београд 1971. Ове идеје прихватили су и разрађивали бројни други историчари. Тојнбијева циклична теорија филозофије историје, и поред изражених нејасноћа и непрецизности, конзистентно је развијена у опозицији према једнолинијском и телеолошком тумачењу друштвених промјена. О раној турској историји: В. А. Гордлевский, *Государство Суљдџукидов Малой Азији*, Москва 1960.

⁴ Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба (1300–1600)*, Београд 1974, 14–51; *Османско царство*, (ed. Р. Мантран), Београд 2002, 38–93.

⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 495–512.

⁶ Послије заузимања Новог Брда 1455, Турци су у потпуности преузели рударски закон који је деспот Стефан Лазаревић (1402–1427) потврдио 1412; в. Н. Радојчић, *Закон*

законодавац, али и роб система. Своје најближе сараднике, „стубове Царства”, од средине XV вијека постављао је углавном из редова бивших хришћана. Флексибилна административна подјела била је један од елемената раширене локалне аутономије. У систему „миријске земље”, спахија, коме је султан додјеливао посјед на уживање, превасходно је војник, коњаник. Тако је село, које се налазило на том посједу, развијало извјесну локалну аутономију.⁷ Вјерска толеранција сунитског ислама и социјалне повољности у односу на средњовјековне државе, видљивији у раној османској историји, ослабили су отпор хришћанских балканских (а и анадолских) сељака. С друге стране, Турска је усавршавала војну организацију. Лаку номадску коњицу смјењивале су спахије, који су се од прихода са тимарских посједа добијених на уживање (не и у власништво) опремали за рат.⁸ У почетку, у њихове редове улазио је и знатан број хришћана. Поред спахија, које су чиниле основицу провинцијске војске, развијана је и јаничарска пјешадија, регрутована „данком у крви” (девширма).⁹ У односу на касније вријеме, у раној османској историји мање су биле изражене вјерске супротности између ислама и хришћанства. Тада није преовладавао отворени и енергични прозелитизам, а поједини дервишки синкретистички редови (као хетеродоксне бекташије, блиске јаничарима) проповиједали су да организоване монотеистичке религије – и хришћанство и ислам – представљају само несавршено приближавање несазнатљивој истини, која се састоји у мистичној личној заједници са Богом.¹⁰ У првим интензивнијим контактима, балкански хришћани често нису доживљавали ислам као нову религију, већ специфични хришћански правац. Као да је постојала некаква веза између религија, па је исламизовани конвертит одбацивао претходно хришћанско васпитање, не мијењајући пут трагања за Богом и Истином. Дугорочно, исламизација је онтолошки знатно превазилазила уско вјерски процес – била је улазак у исламско-оријенталну цивилизацију, коју је одликовао специфични модел права, социјалне и политичке организације, умјетничко стваралаштво и став према људском животу и судбини. У крајњој линији, исламизација је трансформисала свијест; у каснијој историји представљала је покушај интеграције у сваком погледу разнолике државе. Ислам је „религија и држава” (*din wa dawla*), подједнако је управљао ду-

о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962; о утицају српског средњовјековног права на турско законодавство: М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, Историјски часопис 3, Београд 1952.

⁷ Детаљније: М. Екмечић, *Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана*, зборник: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Београд 1997, 15–55.

⁸ Х. Иналдик, *Османско царство*, 147–168.

⁹ G. Goodwin, *The Janissaries*, London 2006 (ел. издање).

¹⁰ Dž. Ćehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1986, 156–185.

ховним и свјетовним животом своје пастве.¹¹ Велика побуна шиитских муслимана почетком XVI вијека, коинцидирала је са јачањем персијске државе под династијом Сафавида (1501–1736), са којом је османска Турска водила готово непрекидне ратове 1514–1639. и 1722–1746. године. Упоредо са овим раздором јачала је и вјерска (а тиме и политичка и социјална) нетолеранција према хришћанима.¹² Постепено је тријумфовао вјерски фанатизам.¹³ Углавном су ратови, али и друге потребе, стварали класу немилосрдних, „социјално искоријењених” људи, спремних да пређу религиозне границе, највише због моћи. Турска их је радо дочекала, понудивши им истакнута мјеста у војсци и државној управи. Посебно су били отворени према шпанским Јеврејима¹⁴, кад су увидјели могућност њиховог доприноса османској економији. Успон Турске, војничке побједе, богат ратни плијен, екзотика, привлачили су способне авантуристе и ренегате из европских земаља. Према Европи Османлије су наступале различитим путевима, у два „виљушкаста” крака: а) преко Балкана, на источни Дунав и уз Црно море; б) кроз средоземни басен, морским путевима.¹⁵ И на балканском и на угарском подручју понегдје су зависни сељаци у турским освајачима видјели ослободиоце.¹⁶ Послије заузимања Београда 1521, отворени су путеви према Бечу и Трансилванији. Побједа на Мохачу 1526. над разнородном угар-

¹¹ Неки теоретичари ислама сматрају да је тек став имама Хасана ел Бене (1906–1949), оснивача покрета Муслиманска браћа – да је ислам вјера и држава, социјални закон и систем живота – унио преокрет у исламску мисао. До тада се ислам сводио на ибадет и извјесне вјерске појаве. Настојања да се ислам тумачи одвојено од своје политичке и социјалне компоненте блиска су хтијењима „да исламско друштво има однос према вјери слично западном друштву”. в: А. Dž. Emin, *Sveobuhvatnost islama*, Novi Pazar 2002. Ипак, ко наређује обреде, наређује и законе; „обавеза је сваког муслимана да их не раздваја.”

¹² Из готово непрегледне литературе о исламизацији, по посљедицама можда најважнијем процесу балканске историје под турском влашћу, издвајам: *Османски извори за исламизационните процеси на Балканите (XVI–XIX век)*, редактори: И. Калицин, А. Велков, Е. Радушев; одговорни редактор: С. Димитров, Софија 1990; А. Желязкова, *Разпространение на ислама в западнобалканските земи под османска власт XV–XVIII век*, Софија 1990; М. Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, Издбрана дјела 1, Источно Сарајево 2005.

¹³ Х. Иналцик, *Османско царство*, 254–263.

¹⁴ Ј. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI веку*, Београд 1932.

¹⁵ О стратегији, тактици и методу турских освајања, в.: Н. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia islamica* 2, Paris 1954, 103–129.

¹⁶ Посљедњи босански краљ Стефан Томашевић (1461–1463) јадао се папи Пију II (1458–1464) да су његови поданици спремни да прихвате турску власт уколико краљ не добије војну помоћ са Запада: „Показују се љубазни према сељацима; обећавају да ће ... бити слободан који к њима отпадне... Лако је могуће да ће народ ... од мене отпасти, ако не види да сам твојом влашћу ојачан”. в: V. Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 323.

ском војском, најзначајнији је војнички успјех султана Сулејмана (1520–1566).¹⁷ У више наврата, у периоду 1529–1683, велика турска полиглотска армија покушала је да заузме Беч. Ти јуриши постепено су се дегенерисали у „серију мрачних, безобличних и неодлучних граничних ратова”. До краја XVII вијека Угарска се налазила у агонији између Хабзбурговаца и Османлија. Други правац турских напада одвијао се кроз Средоземље. Са освајањем Цариграда, његових арсенала и залиха дрвене грађе у Грчкој и на Црном мору, Турци су створили флоту, која је заузела истакнуто мјесто у походима на западно Средоземље. Пошто су загосподарили Родосом (1522) и помјерили витезове Ивановаци на Малту, Османлије су преузеле поморску иницијативу. Улога Малте на мору може се упоредити са оном коју је Беч имао на копну. Побједа над турском флотом код Лепанта 1571. вратила је хришћанским државама иницијативу на мору, гдје су се углавном сукобљавале око обала сјеверне Африке. Алжир је био главно стратешко упориште ислама за повремене поморске акције против Шпаније и Италије.

Монополист у трговини сољу, посредник у извозу олова из Албаније и Босне у италијанске области и увозник европског текстила у Турску – Дубровачка република – била је у вазалном положају према Турској. Након пропасти економије Ђенове, Дубровчани су попунили насталу празнину. Њихови бродови крстарили су између Цариграда, Александрије, Триполија, Бејрута, Солуна, Анконе. У сталном сукобу са Млетачком републиком, Дубровчани су били једна од значајнијих повезница Запада са Турском.¹⁸ Турско продирање у Европу оставило је видљиве трагове у историји Шпаније. Цијело друштво било је оријентисано на дуготрајну борбу против турских похода. Војска и морнарица одржаване су повећањем пореза, што је у шпанском друштву стварало фермент сталног сиромашења. Иако је, теоретски, Шпанија била једна од најбогатијих држава Западне Европе, практично се радило о „стерилном просперитету, издвојеном на репродуктивне класе” у друштвеном врху. Медитерански походи против Турака прогутали су вријеме, енергију и финансије, а њихов негативни учинак на шпанско друштво видјеће се тек у XVIII вијеку, када се држава показала као ослабљена и дезинтегрисана.¹⁹

¹⁷ Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 132.

¹⁸ Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952; Тома Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973; Радован Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд 1962; Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960.

¹⁹ F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, 1–2, Београд 2001; P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 137–139; J. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI веку*.

Италијанско копно садржавало је „најосјетљивије тачке” европског контакта са Левантом. Напуљ, Сицилија, Ђенова и Милано, средином XVI вијека постали су дио шпанског империјалног система. Ђенова је била финансијер шпанских сукоба са исламом. Венеција и Ђенова примјер су османског утицаја на економски и социјални систем италијанских држава. Корист од трговине са Турском имале су уже млетачке области, нарочито град Венеција, који се брзо развијао (1509 – 115.000 становника; 1563 – 168.000). Млетачка република је односе с Турским царством градила на двије премисе: фортификацијом кључних мјеста у својим посједима и – у поморским биткама – давањем предности кратким и брзим кампањама, из којих би онда дипломатија настојала да извуче што више користи.²⁰

Више чинилаца омогућило је офанзивне турске походе. Покретна лака коњица комбинована је са покретима јаничара. У борби им је била дорасла тешка њемачка коњица, али ће јој слабија покретљивост одузимати иницијативу. Није мање била важна неслога хришћанских држава²¹. Још је Мехмед Освајач (1451–1481) Османско царство, као универзалну монархију, сматрао јединим законитим наслједником Римске империје: „Светска империја мора бити једна, са једном вером и једним сувереном. Нема подеснијег места од Цариграда где би се остварило то јединство”.²² Као да је наговјештавао знатно касније Наполеоново сагледавање изузетног стратешког значаја Цариграда, или визију руског министра спољних послова Сергеја Сазонова (1911–1916), према којој је господар мореузâ осуђен на понављање историје Византијског и Османског царства. Повластице које су поједине европске земље капитулацијама добијале у трговини са Турском, султани су доживљавали превасходно као израз своје милости. У запису из 1538. султан Сулејман изразио је своју моћ: „У Багдаду сам шах, у Византији цар, у Египту султан; шаљем своје бродове на европска мора, у Магриб и Индију. Султан сам који је преузео круну и престо Угарске, а њене становнике претворио у понизне робове...”²³

ЕВРОПА И СТАГНАЦИЈА МОЋИ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА

Послије покорвања Угарске (1541), Турска није више наилазила на растресена балканска друштва, разбијена социјалним конфликтима

²⁰ P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 108; F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*.

²¹ На хришћанску неслогу жалио се и папа Пије II, истичући да ће малу војску Турци лако поразити, док ће велика брзо доћи у конфузију. према: P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 128.

²² Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010.

²³ Х. Иналцик, *Османско царство*, 59.

и вјерски измијешана, те је с временом губила војну предност. Пред Бечом су се сусрели са дубоко укоријењеном католичком средином. Хабзбуршка армија, изграђивана на европским ратиштима деценијама раније, показала се дораслом, а касније и супериорном у односу на турску војску. Поред тога, постојао је и тактички разлог за јењавање турских јуриша на Беч: од Цариграда до Угарске турска војска марширала је преко три мјесеца. Вријеме ратовања било је од средине априла до краја октобра, па је већ Угарска представљала „исцрпљујућу тачку”. Систем аустријских војних граница, стваран од 1530, прво је успорио, а потом сасвим зауставио турске освајачке акције. Бродом се од Цариграда до Венеције путовало више од мјесец дана. Како војска на копну, тако и флота на мору може ратовати од прољећа до краја јесени.

Почеци краја османског надирања на Европу и – сљедствено – „несазнатљивога” Источног питања, повезани су са смиривањем на ранијим фронтима. Након окончања вјерских ратова у Европи, покренутих расколом у католичкој цркви у XVI вијеку, Хабзбурговци су се више ангажовали у југоисточној Европи. Тешки и разарајући Тридесетогодишњи рат (1618–1648) одвијао се истовремено са унутрашњим превирањима у самој Турској.²⁴ Од неуспјешне опсаде Беча 1683, односно завршетка Бечког рата 1699, Турска почиње назадовати и „свјетска дебата” о опасности од ње лагано прераста у Источно питање – питање опстанка османске државе и диобе њених европских посједа међу европске државе баштанице.²⁵ Растући значај градова, стимулисан повећањем луксуза и јачањем виших слојева друштва, урушавао је унутрашњу кохезију Османског царства. Побуне јаничара постале су редовна појава, а њихова сабља сјекла је главе и „стубовима царства”. Вријеме од почетка Кипарског рата 1570. до почетка Кандијског рата 1645, поодавно је названо „временом смутње”, по узору на нешто касније настало, а раније завршено – руско. Постепено се дегенерисао цијели систем, губећи ранији полет. Султани су постали зависници харема и уживања. Неки су више вољели „флаше него бојеве”, нису предводили војне походе, а ако би се на то одважили, био је то формални ритуал. Спахији војни поход престаје бити императив, а и приходи са тимара ријетко су били довољни да га опреме за војну. Војнички опоравак, видљив у кампањама према Пољској и Украјини, био је привремен и краткотрајан. Друштво није било спремно на побједу новчане економије. Промјене су утицале на психологију владајуће класе. Насљедна земљопосједничка класа борила се против дисциплине централне власти и

²⁴ *Историја Османског царства* (ed. Робер Мантран), 273–283.

²⁵ Васил Поповић, *Источно питање*.

апсолутне монархије, која се ослањала на наименоване чиновнике. У узалудном покушају враћања на идеје и праксу ране османске историје, тражио се излаз из тешкоћа и будући прогрес. Неспремност на промјене посебно се неповољно одразила на стање у војсци. Тако је Карловачки мировни уговор 1699. означио коначну и преломну тачку војног биланса између хришћанске Европе и исламске Турске.²⁶

Источно питање испостављало се као „питање прерасподеле моћи и територија између консолидоване западне Европе и Русије на рачун Османског царства у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923”.²⁷ Као што су се европске државе тешко усаглашавале у заједничкој борби против Турског царства у вријеме његовог уздицања, још више су се сукобљавале у вези са дуготрајним процесом његовог назадовања. Везивање равнотеже великих сила за судбину Турског царства резултирало је сталним преплитањем њихових међусобних утицаја. Да Турско царство може да послужи у „противљењу Русији”, увидио је Наполеон почетком XIX вијека, а Британија је све до Првог свјетског рата предњачила у настојањима да се сузбије руски утицај на глобална европска збивања. Кримски рат (1854–1856) означио је крај ере класичних вјерских ратова. Поражена у том рату, Русија је изгубила статус велике силе. Занемаривши одредбе уговора у Паризу 1856, Русија је 1871. поново постала актер свјетске политике. Тројни савез царева Русије, Пруске и Аустрије водио је Берлинском конгресу 1878. године. Заоштравала се борба за подјелу колонија, због чега су створени блокови великих сила, који ће у наставку водити Први свјетски рат. У таквим околностима развијали су се и балкански национални покрети.²⁸ Албер Сорел пророчки је предвидио да ће Европа рјешењем Источног питања неизбежно отворити питање Аустрије²⁹, а историчар Жак Ансел је међу саставним елементима Источног питања истакао стварање нових балканских нација.

Општи учинак османских напада на Европу је многострук. Тешко је доказати да су византијски културни посленици, који су избјегли на Запад послуже турског заузимања Цариграда, одлучујуће допринијели појави италијанске ренесансе. Међутим, турска освајања оставила су велике трговачке и војне последице на Европу. Затворен је „пут свиле” – стари

²⁶ *Историја Османског царства* (ed. Робер Мантран), 545–631.

²⁷ М. Екмечић, *Предговор* трећем издању књиге Васиља Поповића, *Источно питање*, Београд 1996, 26.

²⁸ О балканским националним покретима, М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1–2, Београд 1989.

²⁹ М. Екмечић, *Предговор* трећем издању књиге Васиља Поповића, *Источно питање*, 19–20.

трговачки копнени пут, којим су разне мирођије са Истока допремане у Европу, што је убрзало откривање поморског пута око Африке. Затварањем традиционалних путева, Турци су приморали трговачке силе да траже алтернативне излазе. У вријеме назадовања, Османско царство неуспјешно је покушало да копира европска достигнућа, прије свега у војној и социјалној организацији. У друштву неразвијене социјалне динамике, у којем је вријеме „спорије одмицало” у односу на западноевропска друштва, „ислам је коначни циљ ставио на почетак”. Покушај напуштања те парадигме у XIX вијеку представљао је „најдужи век империје”.³⁰ Процес секуларизације друштва у Републици Турској у сталном је сукобу са његовом реисламизацијом, преовлађујућом у садашњости.

ЕВРОПСКО И ОСМАНСКО (ТУРСКО) КАО АНТИПОДИ

Османски утицај на Европу садржавао је и формирање свијести савремених Европљана о Турској и Турцима. Свијест је варијала од земље до земље и од класе до класе. Мартин Лутер је у Турцима видио остварење „времена ужаса”, које је још свети Јован најавио, док је сељаштво Њемачке и централне Европе уопште, било у сталном страху од Турака.³¹ У једном говору одржаном 26. ептембра 1459, папа Пије II (1458–1464) нагласио је како су „варвари ... умрљали Јустинијаново узвишено здање Мухамедовом одвратном службом...”³² Поред свештеника, међу писцима антитурских памфлета било је много истакнутих имена. Њихова полазна основа је да је заустављање турског продора обавеза Европе. Посебно су пољски и хабзбуршки публицисти инсистирали на томе да Турци угрожавају не само европску територију већ и европске вриједности. Лодовико Ариосто и Торквато Тасо Европу су сматрали „као јединствен социјални и економски систем и једну географску област”. Иза овог секуларног жаргона назирало се истицање хришћанског идентитета Европе. Ипак, супротстављени интереси европских држава, односно њихових суверена, онемогућавали су паневропски покрет против Турског царства. У наведеном говору, папа Пије II истицао је како се „због незнатних разлога хришћани одмах лате оруж-

³⁰ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2010, 7 (цитира турског историчара Илбера Ортајлија о најдужем вијеку османске историје).

³¹ Ž. Delimo, *Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka I*, Novi Sad 1986, 174–175. Лутер је вјеровао да „изванредна недјела” Антихристова непосредно претходе крају свијета. Сматрао се савремеником Антихриста, чији је дух папа, а тијело „Турчин”, при чему први напада и мучи Цркву Божју „духовно”, а други „тјелесно”. в: исти аутор: *Страх на Западу од XIV до XVIII века: опседнути град*, Сремски Карловци – Нови Сад 2003.

³² Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 156.

ја и бију кржаве битке; против Турака, који вређају нашег бога, уништавају наше цркве и који желе да потпуно униште хришћанско име, против њих нико неће да подигне руку”.³³ Поједини писци (Николо Макијавели, Паоло Ђовио, Жан Боден) учавали су добре стране турског државног система, али је то више била жеља да се похвалом Турске подстакну реформе у сопственим државама. Од 1480. до 1609. у Европи се појавило око 80 књига о Турској, напрема 40 о новооткривеним Америкама. То је и релативно мјерило јавних мишљења о овим темама.³⁴ Насупрот томе, проницљиви и умјешни ствараоци и управљачи Османског царства показали су само минимално интересовање за историју и језике народа које су освојили.

У визионарској поеми Locksley Hall (1842), енглески пјесник Алфред Тенисон изражава у то доба прилично увријежено мишљење о контрастима европске и оријенталне историје. Европа је центар свјетских збивања, која се брзо одвијају. Тенисонова визија да оријентална историја методолошки и садржајно не превазилази безначајно понављање била је, може се слободно рећи, опште мјесто у европској мисли XIX, а у великој мјери и XX вијека³⁵. За западну мисао балкански простор турског времена (а и прије и после њега) дио је „неевропске” културе, иако се он не може изопштити из европских токова. С друге стране, ниједна незападна „цивилизација” није се много интересовала за западну историју док је Запад није освојио. Међутим, од касног средњег вијека у западном свијету постојала су интересовања за незападну историју.³⁶ Проучавање Оријента представљено је и као интелектуално оружје западног империјализма. Хришћанска Европа

³³ Исто.

³⁴ P. Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 148–149. Као куриозитет наводимо да је француски „принц пјесника” Пјер де Ронсар предлагао да се европски народи у цјелини преселе у Америку, а Европа препусти Турцима.

³⁵ Илустративан је примјер из енциклике *Immortale Dei* (1885). Папа Лав XIII честита хришћанској Европи што је „уљудила варварске народе и извела их из дивљаштва у цивилизацију” и што је „предводник и учитељ народâ” у прогресу и слободи. Према енциклици, ова европска достигнућа била су могућа само због тога што су се Европљани држали праве вјере, што, наравно, није случај са другима; в. текст *Енциклике* на http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_1-xiii_enc_01111885-immortale-dei_en.html (приступ: 27. мај 2013). Пишући пола вијека раније, Тенисон је имао практичније оправдање за европску супремацију – „у пароброду, жељезници, у учењима која су уздрмала човјечанство”, в: A. L. Tennyson, *Locksley Hall*, у: „The Norton Anthology of English Literature”, New York – London 1993, 1073.

³⁶ О могућностима и тешкоћама сагледавања и проучавања историје „Другог”, в. есеј Б. Луиса, једног од водећих западних експерата за исламски свијет: B. Lewis, *Other People's History*, у: „Islam and the West”, Oxford University Press, New York – Oxford 1993, 119–130 (преведено, ово предавање Б. Луиса објављено је и у часопису „Znakovi vremena” 2–3, Sarajevo 1998, 2–13, под насловом *Povijest drugih naroda*).

дуго је одређивана као контрастна слика исламској Турској и обиљежена је препознатљивим вјерским сукобом као и сукобом „азијског и европског духа”. У дискурсу, како га је разумијевао Мишел Фуко,³⁷ Турско царство је схваћено као западни стил доминације, реструктурисања и посједовања власти над њим³⁸. Европска култура ојачала је сопствену снагу и идентитет профилишући се наспрам Турског царства као свог сурогата или чак свог скривеног Ја. Исламска Турска империја била је најдубља и најчешћа европска слика о Другоме³⁹. Запад се бавио Истоком због својих потреба. Света мјеста хришћанства била су на Средњем истоку; њени свети списи написани су (осим на грчком) на неевропским језицима. Од успона ислама до опсаде Беча 1683, хришћанска Европа страховала је од исламског освајања и, посљедично, од конверзије становништва. Конвертити у ислам западно од Ирана и Арабије били су из хришћанства. Већина нових муслиманских посједа тог времена преотета је од хришћана. Западно интересовање за Исток проистицало је и из научног, и уопште интелектуалног развоја Европе у новом вијеку. С друге стране, арапски, са грчким и латинским, био је језик науке и филозофије. Још један фактор у расту оријентализма на Западу јесте ширење трговине и развој буржоаског урбаног друштва. Западне трговачке компаније пословале су у муслиманском свијету; муслимани у Европи нису имали сличну могућност.⁴⁰ Оваква

³⁷ Фуко је историју културе разматрао као укупност међусобно различитих и несводивих „дискурзивних пракси”. Суштина његове тезе је „велико интернирање” или одвајање „различитих” у луднице или затворе, које почиње у првим вјековима модерног доба. Њихову „криминализацију” спроводи „доминантни разум” који у сваком дискурсу који одступа од његових правила, препознаје опасну бунтовничку поруку; в: М. Фуко, *Историја лудила у доба класицизма*, Београд 1980; Исти, *Археологија знања*, Београд 1998.

³⁸ Ипак, чињенице захтијевају додатна промишљања. Арапски језик у Француској изучава се од 1538. (када је отворена катедра на Collège de France), у Енглеској од 1633. на Кембрицу и од 1636. на Оксфорду. Када је Франсоа I основао катедру арапског, Турци су још пријетили Бечу, њихова флота доминирала је Медитераном, а сам Франсоа је тражио помоћ на двору Сулејмана Величанственог. Чак и вијек касније, када су катедре арапског основане на Кембрицу и Оксфорду, читав Балкан и пола Мађарске још су били под турском влашћу, в.: В. Luis, *Povijest drugih naroda*, 7.

³⁹ У XX вијеку западноевропски дискурс о Другом мијењао је свој објекат: од краја Првог свјетског рата Балкан је од Оријента преузимао мјесто „унутрашње Другости” Европе. Сада квалификативе „балканизма” у свјетској научној и политичкој јавности углавном персонификују Срби. М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1998; одлична је и студија Б. Шијаковића, *Критика балканистичког дискурса*, Никшић 2000; в. и: Ж. Вујадиновић, *Од глобализације преко регионализације ка балканизму и српском титању*, зборник: „Интеграција и личност”, Бања Лука 2005, 171–197. Збивања 11. 09. 2001. опет су актуелизовала цивилизацијску поларизацију „хришћански Запад” – „исламски Исток”.

⁴⁰ О овим питањима веома компетентно расправља Б. Луис, *Povijest drugih naroda*, 2–13.

историјска генерализација имплицира хомоген европски став према Турском царству. У стварности, у том ставу, постојале су изражене разлике.⁴¹ У посљедње вријеме на сцени су сасвим другачији ставови о природи Оријента и Турског царства и као такви све више стичу свој легитимитет. Промјена парадигме, условљена геополитичким приоритетима, у новије вријеме произвела је разбијање готово јединствене западне матрице у погледима на Османско царство и ислам. Поимању ислама као тоталитарног фундаменталистичког покрета супротстављено је гледање на ислам као на модел толеранције и савремености. Супротстављена гледишта карактеришу и написе о Турском (Османском) царству, у западном поимању – донедавно главном „државном” репрезенту ислама.⁴² Царство се представља као модел постојања и функционисања „мултиетничке” и „мултирелигијске” државе. Наводи се да, иако то царство није увијек живјело у атмосфери потпуне хармоније, скоро шест вијекова муслимани, Јевреји и хришћани живјели су заједно, без искуствених сукоба као преовлађујућег фактора у њиховој егзистенцији. Ријетко је која од група живјела изоловано према чисто вјерском или језичком принципу. Немуслиманима је било дозвољено да живе у складу са својим обичајима све дотле док ти обичаји нису провоцирали муслимане. Немуслимане су слободу од војне обавезе надомјешћивали плаћањем личног пореза. Пошто поријекло није играло значајну улогу, одлучујући чиниоци који су утицали на положај у држави били су: бити муслиман, знати турски језик и бити ментално и физички способан. Од хришћанске дјеце која су одвођена данком у крви попуњаване су елитне војне јединице – јаничари и владајућа политичка елита која је доминирала Царством од средине XV до средине XVII вијека.

⁴¹ У овом смјеру углавном се (до новијег времена) развијала европска историографија о Турском царству.

⁴² У савременом добу, из сложених стратешких интереса, Запад је апострофирао Иран као најизразитијег експонента експанзионистичког ислама. Посљедњих година донекле је утихнула – разумије се, привремено – декларативна западна антииранска (под чим се првенствено подразумева критика система власти) реторика. Догађаји у вези са сукобима у Грузији (Јужној Осетији и Абхазији, август 2008) пружили су једно од могућих објашњења за попустљивију западну политику према Ирану. Запад се још није ослободио подозрења према Русији. Њен поновни успон посљедњих година пробудио је наизглед превазиђену западну „русофобију”. Погледи САД (чију политику слиједи велики дио западних земаља) према Русији преламају се са погледима према исламском свијету. Тежња да Запад (под предводништвом САД) употреби ислам као једно од средстава за постизање будућих рјешења – првенствено оних која искључују сваку ревитализацију Русије и „православног блока” – није нова у политици западних земаља, в: А. Вал, *Исламизам и САД – алијанса против Европе*, Београд 1998; о историјским коријенима ове политике, М. Екмечић, *Исламери-ка*, у: „Огледи из историје”, Београд 1999, 467–491.

Многи су остајали у контакту са својим породицама, а неријетко су у свом родном крају подизали задужбине. Преузимани су закони и други прописи од покорених држава, као рударски закони Србије и Босне, што је доказ „зачуђујуће флексибилности” Турског царства. Угњетавање и експлоатација потчињених, које је расло у временима кризе државе и привреде, односило се и на муслимане и на Јевреје и на хришћане. Религије и њихови представници које је постављао султан, били су инкорпорирани у државу. Турска освајања нису прекинула балкански успон у европском духу, већ су тај цивилизацијски и културни комплекс обогатили и уздигли на виши ниво. Нарастајући економски проблеми докидали су раније законе и поредак и ширили деспотизам.⁴³ У складу са наведеним, процес исламизације карактерисан је различитим научним и политичким судовима. Иако су раније доминирали ставови о исламизацији као државној политици Турског царства са честим елементима насиља, сада се исламизација приказује као добровољни процес, а конверзија немуслимана у ислам као израз посебне части и привилегије. Вид те привилеговане части јесте и данак у крви, који је у таквом поимању као синтагматска конструкција потиснут појмом девширма. У дијелу литературе инсистира се на терминолошкој дистинкцији: „прихватање или примање ислама” наспрам „исламизације” – термина који се користио у свјетској науци. Због асоцијација на насиље, појам „исламизација” непожељан је у дијелу новије литературе, посебно у радовима објављеним у Федерацији Босне и Херцеговине. Употребом синтагме „прихватање или примање ислама” истиче се мотив добровољности и, имплицитно, супериорности ислама. Османско царство, међутим, никада није превазишло своју номадску основу. Организовано „за пљачкање”, нашло се у кружном систему који се завршавао тамо гдје је и почињао: освајања су захтијевала нове походе, прилив нових робова и нових територија. Из унутрашње архитектонике тог система морао је произићи пораз.

⁴³ Литература у овом духу је обимна. Издвајам, Н. Inalcik, *Türkler ve Balkanlar*, зборник: „Balkanlar”, Istanbul 1993, 9–33; О. Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Balkanlar (1391–1918)*, исти зборник, 41–97; Hans Georg Majer, *The Functioning of a Multi-ethnic and Multi-religious State: The Ottoman Empire*, зборник: „Ислам, Балкан и велике силе”, Београд 1997, 61–71; К. Karpat, *The Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill 2000; Е. Ihsanoğlu (priređivač), *Historija osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004, и друге турске историје Османског царства. У вези са недавно објављеном књигом, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini* (priređili В. Braude i В. Lewis), Sarajevo 2007, њени „приказивачи” и промотори представили су Турско царство као „прави примјер мултиетничке државе”. Знатним дијелом, и савремена историографија држава проистеклих из некадашње СФРЈ (изразито – ентитета Босне и Херцеговине – Федерације БиХ) која се бави „турским временом”, спадала би у ову групу. У много коментарисаном говору у Сарајеву октобра 2009, актуелни министар спољних послова Турске Ахмет Давутоглу такође је истакао „хармонију” као основни историјски садржај „османског Балкана”.

Држава није успјела да интегрише разнородне елементе у хомогену цјелину. Царство се није одвојило од историјских почетака. Чим је престало да осјећа олакшице нових господара, сељаштво покорених земаља настојало је да збаци ново бреме. С временом су се продубљивале социјалне и вјерске разлике. Тако Царство није израсло у „органиско друштво”. Губљење „стваралачког социјалног циља” био је један од наговјештаја почетка краја.

11. СЕПТЕМБАР 2001. – ПОВРАТАК НА СТАРЕ СУПРОТНОСТИ?

Прелаз из другог у трећи миленијум није био само симболика. Као да су се обистинила ранија катаклизматична предвиђања о смаку свијета. Прву годину XXI вијека обиљежили су напади „муслиманских фундаменталиста”⁴⁴ на зграде неколико значајних институција у САД, репрезенте њене политичке, војне и економске моћи. У стању опијености послије побједи над Источним блоком, Запад се одједном нашао у шоку. Васкрсле су визије оријентализма⁴⁵. Ислам се интензивно доживљава као примарна пријетња опстанку западног свијета; не представља се као културни идентитет, већ као политичка идеологија⁴⁶. Папа Бенедикт XVI упозоравао је на повезаност ислама и насиља (2006), што је проузроковало оштре реакције цијелог муслиманског свијета. Карактеристичан примјер, са дозом ксенофобичности, представљају ставови новинарке Оријане Фалачи. Пошто се „продала султанима”, Европа је већ промијенила име у „Еурабија”. Инвазија муслимана на Европу у великом је замаху, јер се „муслимани размножавају као пацови”. У Европи „не смије да се слободно воли и мрзи”, па ако „не волимо муслимане идемо у пакао”. Бивши италијански премијер Силвио Берлускони утврдио је да „генетско наслеђе западне цивилизације јесте да цени вредности као што су слобода дру-

⁴⁴ Убрзо послије 11. септембра 2001. појавили су се написи у којима је оспорена званична верзија да су припадници Ал каиде виновници отмице путничких авиона и напада на зграде СТЦ у Њујорку и Пентагона у Вашингтону. О тој теми снимљено је и неколико ТВ емисија.

⁴⁵ О многостраним значењима *оријентализма*, посебно као о моделу дискурса: Е. V. Said, *Orientalizam*, Београд 2000.

⁴⁶ Карактеристичан примјер представља приказивање филма *Fitna (Раздор)* Холанђанина Герта Вилдерса, марта 2008. *Куран* је у филму представљен као књига која подстиче на насиље и у том смислу упоређена са *Mein Kampf*-ом Адолфа Хитлера. Вилдерс је отворено истакао да ислам представља пријетњу Западу. Услиједила је реакција влада већине исламских држава као и исламских заједница у Европи. Иако је филм повучен са сајта Вилдерсове странке, и касније је приказиван на другим интернет сајтовима, нпр. *youtube.com*. Сличне реакције услиједиле су и након објављивања „карикатура пророка Мухамеда” у једном данском часопису, средином 2007.

штва и појединца, док исламска цивилизација те вредности нема”.⁴⁷ На могућност уласка Републике Турске у Европску унију, поред осталих, отворено је реаговао (2007) надбискуп Салцбурга. Истакао је да би пријем Турске значио поништавање европске, нарочито аустријске (хабзбуршке) историје и да због свог историјског наслеђа Турска „једноставно не припада Европи”.⁴⁸ Најновији исламски радикализам, акције терористичког карактера у Европи, успон (иако само тренутни) Исламске државе, још више су удаљили Републику Турску од Европе. Односи европских држава (иако тешко постижу јединствен став) и Републике Турске, као никада до сада условљени су глобалним дешавањима, збивањима у арапском свијету и поновним успоном Русије. Раније, резолуције о турском геноциду над Јерменима у Првом свјетском рату, усвојене у Уједињеним нацијама (1985–1986), Европском парламенту (1987) и парламентима преко 20 држава, изазивале су отворене реакције турске владе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Савремено израстање Републике Турске у велику силу праћено је покушајима обнове мисије некадашњег Османског царства (неоосманизам).⁴⁹ Саставни дио тог процеса је (ре)исламизација друштва и напуштање секуларних кемалистичких традиција, што је, уз неријешено курдско питање, неспојиво са замишљеном позицијом лидера југоисточне Европе. Турска, која је значајна привредна, демографска и војна сила, издваја се као водећа земља исламског свијета, посебно оних земаља у којима доминира сунитски ислам. Њени стратешки интереси протежу се од крајњег запада Балкана до средње Азије. Тај уједињени исламски простор представљао би респектабилну снагу. Предводећи исламске покрете, Турска спречава и јаче руско присуство на Балкану. Обнова османистичке традиције праћена је реисламизацијом друштва и напуштањем традиције кемалистичке секуларне државе. Актуелна су и размишљања о обнови хабзбуршке средње Европе. Тако би Балкан поново постао подручје сусрета исламског појаса и католичке средње Европе. У вези са наведеним, још је отворено питање: Да ли Турска на Балкану жели „стабилност” или „доминацију”? У зависности од стајне тачке, одговори се дијаметрално разликују. Да ли у пракси може да функционише „амалгам ... од ислама, капитализма и либералне демократије”? Да ли је Балкан Турској потребан само као транзит, веза

⁴⁷ О. Fallaci, *La Forza della Ragione*, Roma 2004 (цитирано према листу „Vreme”, број 696, Београд, 6. мај 2004).

⁴⁸ RTL, ТТХ, 2007.

⁴⁹ Д. Танасковић, *Неоосманизам. Повратак Турске на Балкан*, Београд 2011.

са Западом?⁵⁰ Да ли се иза лијепих ријечи актуелних турских политичара крије једноставна намјера реинтеграције османске баштине? Отворено је и питање да ли ће Европа дефинисати јединствену политику према балканским земљама, којима за пријем у ЕУ стално испоставља нове услове. Кад су у питању балканске земље (или неки њихови дијелови) са знатним удјелом исламске популације (Албанија, БиХ, област Косова и Метохије), дилема је да ли ће их Европа пригрлити или на неки начин препустити утицају Турске, која би онда постала пандан концепту ЕУ. Не би то била само сатисфакција Турској за неулазак у ЕУ, као што ни аустроугарска окупација БиХ 1878. није била само компензација за претходни губитак неких италијанских покрајина. Ни у том случају није све тако једноставно. Реисламизација друштва и неријешено курдско питање спречавају Турску да у југоисточној Европи стекне водећу улогу.⁵¹

Željko Vujadinović
Historian

A DIACHRONIC VIEW OF THE HISTORY OF CONFRONTATION AND APPROXIMATION BETWEEN EUROPE AND TURKEY

Summary

The Islamic world used to be perceived by Europeans through the pattern of the Ottoman Empire. European and Oriental histories were seen as opposites. At one time, Europe and Turkey went through a simultaneous period of expansion. For the former, this expansion was spiritual and economic; for the latter, it was territorial and military. The author examines the causes, motives, logic, methods, paths and traces of Ottoman expansion into Europe, the reasons for the decline of the Empire, and Ottoman influence on Europe, especially the Balkans. The paper problematises how Otherness is studied in the West today, as well as the causes and nature of the interest of the Western world in non-Western history. The issues that affected European-Turkish relations in the past are explored in the context of the current geopolitical situation. The Republic of Turkey has grown into a demographic, economic and military power and is trying, thus far unsuccessfully, to enter the European family of nations. Europe's reservations, partly due to its experience, have resurrected the terms Orientalism and neo-Ottomanism. This inevitably brings up the question of the future of the Balkans in the context of interactions between Europe and Turkey.

⁵⁰ В. интервју проф. С. Озела, Политика, 9. јануар 2011.

⁵¹ Ж. Вујадиновић, *Будућност региона у свјетлу промјена у Европи и Турској*, НСПМ, Посебно издање: „Петнаест година Дејтонског споразума и будућност Републике Српске”, Београд 2011, 90–94.